

BO'LAJAK TARBIYACHILARNING KREATIV FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK OMILLARI

Jo'raxonova Dilnozaxon Akmalxon qizi,

Xolmatova Oygul Ravshanbek qizi

University of business and science

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabalari

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik va pedagogik omillar tahlil qilinadi. Tadqiqotda kreativ fikrlashning nazariy asoslari, unga ta'sir etuvchi ichki (psixologik) va tashqi (pedagogik) omillar, shuningdek ularni o'quv jarayonida qo'llash imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Maqolada xorijiy va mahalliy pedagogika hamda psixologiya fanlari yutuqlaridan foydalanilgan. Natijada kreativ fikrlashni shakllantirish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar aniqlanib, tegishli tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

***Kalit so'zlar:** kreativ fikrlash, divergent tafakkur, psixologik omillar, pedagogik omillar, ijodiy qobiliyat, ta'lim muhiti, motivatsiya, ichki imkoniyat.*

KIRISH. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarni bilim bilan qurollantirish bilan bir qatorda ularning mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish ham asosiy vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Globallashuv va raqamli texnologiyalar davri insondan nafaqat tayyor bilimlarni o'zlashtirish, balki yangi vaziyatlarda noodatiy yechimlar topa olish, g'oyalar generatsiya qila bilish va muammolarni ijodiy hal etish ko'nikmalarini talab etmoqda.

Kreativ fikrlash — bu faqat san'at yoki adabiyot sohasiga xos bo'lgan xususiyat emas, balki har qanday fanni o'rganishda, har qanday hayotiy

muammoni hal etishda zarur bo'lgan universal qobiliyatdir. Shu boisdan ham jahonning yetakchi ta'lim tizimlarida — Finlandiya, Singapur, Janubiy Koreya va boshqa mamlakatlarda — kreativlik alohida o'quv komponenti sifatida dasturlarga kiritilgan.

ASOSIY QISM. O'zbekiston Respublikasida ham "2030-yilgacha bo'lgan davrda ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi"da o'quvchilarning ijodiy salohiyatini o'stirish muhim yo'nalish sifatida belgilangan. Biroq amaliyotda ko'p hollarda kreativ fikrlashni rivojlantirishga qanday psixologik va pedagogik omillar ta'sir etishi etarlicha o'rganilmagan. Ushbu maqola ana shu bo'shliqni qisman to'ldirish maqsadida yozilgan.

"Kreativlik" (inglizcha: «creativity») atamasi lotincha «creatio» — yaratish so'zidan kelib chiqqan bo'lib, keng ma'noda yangi, original, ijtimoiy ahamiyatga molik mahsulot yaratish qobiliyati sifatida tushuniladi.

Amerikalik psixolog Joy Paul Guilford (1950) kreativlikni divergent (tarqaluvchi) tafakkur bilan bog'ladi va unda quyidagi komponentlarni ajratib ko'rsatdi: fikrlash sertakurligi (bir muammoga ko'p yechim topish), moslashuvchanlik (yondashuv strategiyasini o'zgartirish), originallik (noodatiy g'oyalar generatsiyasi) va ishlov berish qobiliyati (g'oyani batafsil rivojlantirish). Bu klassifikatsiya hozir ham psixologiya va pedagogikada keng qo'llaniladi (Guilford, 1967).

Mihaly Csikszentmihalyi esa kreativlikni "oqim holati" («flow state») tushunchasi orqali izohladi: inson o'z qobiliyatiga mos keladigan, ammo biroz qiyinroq vazifa bajarayotganda to'liq shug'ullanish holatiga kiradi va aynan shu holat ijodiy natijalarning ko'payishiga olib keladi (Csikszentmihalyi, 1996).

Rus psixolog Lev Vigotskiy esa kreativlikni faqat alohida shaxsning xususiyati emas, balki ijtimoiy-madaniy muhit bilan o'zaro ta'sirning

mahsuli deb hisobladi. Uning "proksimal rivojlanish zonasi" («zona blizhayshego razvitiya») nazariyasiga ko'ra, o'quvchi mustaqil hal qila olmaydigan, ammo pedagog yordami bilan erishishi mumkin bo'lgan darajada vazifalar berilganda kreativlik jadal rivojlanadi (Vigotskiy, 1982).

Ko'pchilik o'qituvchilar o'quv jarayonida faqat konvergent (yaqinlashuvchi) tafakkurni — ya'ni bitta to'g'ri javobga yo'naltirilgan fikrlashni — rivojlantirishga e'tibor qaratadi. Holbuki kreativ fikrlash divergent tafakkurga asoslanadi va u bir muammoga ko'plab yechim variantlari izlashni nazarda tutadi. Bu ikki fikrlash turi bir-birini inkor etmaydi — ular o'zaro to'ldiradi. Biroq an'anaviy ta'limda divergent tafakkurga joy ko'pincha qolib ketadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlash eng yuqori darajada ichki motivatsiya («intrinsic motivation») mavjud bo'lganda namoyon bo'ladi. Teresa Amabile (1996) o'zining "kreativlik komponentsial modeli"da tashqi mukofot yoki jazo qo'rquvi kreativlikni pasaytirishini, aksincha, ichki qiziqish va faoliyatdan qoniqish uni kuchaytirishi isbotlangan.

O'quvchining "bu meni qiziqtiradi, men buni bilmoqchiman" degan ichki turtki kreativ mahsuldorlikni sezilarli darajada oshiradi. Shu bois pedagoglar o'quvchilarning qiziqishlarini aniqlash va darslarni shu qiziqishlarga moslashtirishga harakat qilishi lozim.

Albert Banduraning o'z-o'ziga ishonch («self-efficacy») nazariyasiga ko'ra, inson "men buni qila olaman" degan ishonchga ega bo'lgandagina ijodiy xavf-xatarni qabul qilishga tayyor bo'ladi (Bandura, 1997). O'quvchi xato qilishdan qo'rqsa, yangi g'oyalarni ovoz chiqarib aytishdan cho'chisa — kreativlik blokirovka bo'ladi.

Shu sababli sinfda psixologik xavfsizlik muhiti («psychological safety») yaratish birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Bu muhit o'quvchiga "xato qilsam ham qoralanmayman, g'oyam noto'g'ri bo'lsa ham tinglanaman" degan hisni beradi.

Kreativlik barcha bolalarda birdek namoyon bo'lavermaydi. Introvert va ekstravert o'quvchilar kreativ faoliyatga turlicha yondashadi. Intavert o'quvchilar yolg'iz ishlashda, mustaqil mulohaza yuritishda ko'proq kreativ mahsul yarata oladi; ekstravertlar esa guruhliy muhokama va beyin-shturmda yaxshiroq ishlaydi.

Bundan tashqari, yoshi jihatidan ham farqlar mavjud: boshlang'ich sinf o'quvchilari badiiy-tasviriy kreativlikka, o'rta maktab o'quvchilari esa mantiqiy-tanqidiy kreativlikka ko'proq moyil bo'ladi (Runco, 2014).

Kreativ fikrlashni rivojlantirishda kognitiv moslashuvchanlik («cognitive flexibility») — ya'ni bir fikrlash rejimidan boshqasiga tez o'tish, turli nuqtai nazarlarni ko'ra olish qobiliyati — muhim psixologik omil hisoblanadi. Sinov topshiriqlari orqali amalga oshirilgan tadqiqotlarda kognitiv moslashuvchanlik yuqori bo'lgan o'quvchilar divergent tafakkur topshiriqlarida ham natijalarni yaxshiroq ko'rsatganligi aniqlangan (Diamond, 2013).

Tadqiqotlar o'quvchilarning ijobiy emotsional holati («positive affect») kreativ fikrlash mahsuldorligini oshirishi isbotlangan. Ijobiy his-tuyg'ular (quvonch, qiziqish, hayrat) kognitiv moslashuvchanlikni va axborot qayta ishlash qamrovini kengaytiradi. Aksincha, stress, tashvish va bezovtalik divergent tafakkurni siqib qo'yadi (Fredrickson, 2001). Shu boisdan sinfda ijobiy emotsional iqlim yaratish pedagogik zaruriyat hisoblanadi.

O'qituvchi kreativlikning eng muhim pedagogik omiliga aylanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kreativ o'qituvchi ko'proq kreativ

o'quvchilarni shakllantiradi. O'qituvchi o'zi savollar bersa, o'zi ham savollarga ochiq bo'lsa, ko'p javob variantlarini qabul qilsa — o'quvchi ham shunday fikrlashni o'rganadi.

An'anaviy "savol–bitta to'g'ri javob" modelidan chiqib, "ochiq savol" texnikasiga («open-ended questions») o'tish kreativlikni rivojlantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Masalan, "Bu yerda qanday hodisa kuzatilmoqda?" o'rniga "Bu hodisa yana qaysi sohalarda uchraydi deb o'ylaysiz?" degan savol qo'yish divergent tafakkurni faollashtiradi.

Sinf xonasining fizik tashkil etilishi ham kreativlikka ta'sir etadi. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, an'anaviy qator-qator o'rindiqli joylashuvi kreativlikni cheklaydi, stol va o'rindiqlarni erkin joylashtirish imkoniyati esa guruhli hamkorlik va ijodiy faollikni oshiradi (Barrett et al., 2015).

Bundan tashqari, boy stimul muhiti — devorlarida o'quvchilarning ishlari ilib qo'yilgan, turli materiallar mavjud, rang-barang va hayotiy sinf — o'quvchilarning kreativ faolligini rag'batlantiradi.

Muammoga asoslangan ta'lim («Problem-Based Learning» — PBL) kreativ fikrlashni rivojlantirishning eng samarali pedagogik yondashuvlaridan biridir. Bu usulda o'quvchilarga oldindan yechimi belgilanmagan real hayotiy muammolar taqdim etiladi va ular o'z yechimlarini mustaqil izlaydi.

Tadqiqotlar PBL orqali ta'lim olgan o'quvchilar divergent tafakkur ko'rsatkichlari bo'yicha an'anaviy ta'lim guruhiga nisbatan sezilarli yuqori natijalar ko'rsatganini tasdiqlagan (Hmelo-Silver, 2004). Bu yondashuv Finniston ta'lim tizimida keng qo'llaniladi va yuqori natijalar beradi.

Kreativlikni rivojlantirishda baholash tizimi ham hal qiluvchi rol o'ynaydi. Faqat to'g'ri javob uchun ball beruvchi standart testlar kreativlikni bo'g'adi. Aksincha:

- Jarayonni baholash (natija emas, izlanish jarayonini baholash);
- O'z-o'zini baholash (o'quvchi o'z ishini tahlil qilishi);
- Teng tengni baholash («peer assessment»);
- Portfolio usuli

kreativlikni rivojlantirishga yordam beruvchi baholash shakllari sifatida pedagogika fanida e'tirof etilgan (Black & Wiliam, 1998).

Guruhli ishlash kreativ fikrlashni ham rag'batlantirishi, ham to'sib qo'yishi mumkin. Samarali guruh ishi uchun:

1. Guruh a'zolari turli fikrlash uslublariga ega bo'lishi kerak;
2. Guruhda psixologik xavfsizlik muhiti saqlanishi lozim;
3. Har bir a'zo g'oyasining tinglashishiga ishonishi kerak.

"Beyin-shturm" («brainstorming»), "Olti shlyapa usuli" (Edward De Bono), "SCAMPER" texnikasi kreativlikni guruh muhitida rivojlantirishning isbot etilgan metodlari hisoblanadi.

Zamonaviy ta'limda raqamli texnologiyalar kreativlikni rivojlantirishning qo'shimcha omili sifatida tan olinmoqda. Grafik muharrirlar, dasturlash platformalari (Scratch, Code.org), virtual laboratoriyalar o'quvchilarga yangi yaratuvchilik imkoniyatlarini ochib beradi. Biroq texnologiya vosita bo'lib qolishi lozim — u pedagogik maqsad bo'la olmaydi.

XULOSA. Yuqorida ko'rib chiqilgan omillar bir-biridan alohida emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida ishlaydi. Psixologik omillar (motivatsiya, xavfsizlik hissi, emotsional holat) pedagogik omillarning samaradorligini belgilaydi; pedagogik omillar esa (o'qituvchi uslubi, baholash, muhit) psixologik omillarni shakllantirishga ko'maklashadi.

Misol uchun: o'qituvchi qanchalik ijodiy vazifalar bermasin, agar o'quvchi xato qilishdan qo'rqsa yoki ichki motivatsiyasi past bo'lsa — kreativ natija chiqmaydi. Aksincha, o'quvchida kuchli ichki motivatsiya bo'lsa ham, agar o'quv muhiti konformistik va jazolovchi bo'lsa — kreativlik yuzaga chiqa olmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Amabile, T. M. (1996). «Kontekstdagi ijodkorlik: Ijodkorlikning ijtimoiy psixologiyasiga yangilanish». Westview Press.
2. Bandura, A. (1997). «O'ziga ishonch: Nazoratni amalga oshirish». W. H. Freeman va Company.
3. Barrett, P., Zhang, Y., Davies, F., & Barrett, L. (2015). Aqlli sinfxonalar: HEAD loyihasining qisqacha hisoboti. Salford universiteti.
4. Black, P., & William, D. (1998). Baholash va sinfda o'rganish. «Ta'limda baholash», 5(1), 7–74.
5. Csikszentmihalyi, M. (1996). «Ijodkorlik: Oqim va kashfiyot va ixtiro psixologiyasi». HarperCollins.
6. Diamond, A. (2013). Ijro funktsiyalari. «Psixologiyaning yillik sharhi», 64, 135–168.
7. Fredrickson, B. L. (2001). Ijobiy psixologiyada ijobiy his-tuyg'ularning roli. «Amerikalik psixolog», 56(3), 218–226.
8. Guilford, J. P. (1967). «Inson aqlining tabiati». McGraw-Hill.
9. Hmelo-Silver, C. E. (2004). Muammoga asoslangan o'rganish: Talabalar nimani va qanday o'rganadilar? «Ta'lim psixologiyasi sharhi», 16(3), 235–266.
10. Runco, M. A. (2014). «Ijodkorlik: nazariyalar va mavzular: tadqiqot, ishlab chiqish va amaliyot» (2-nashr). Elsevier Academic Press.
11. Vigotskiy, L. S. (1982). «Vobrajenie i tvorchestvo v detskom vozraste». Prosveshchenie. (O'zbekcha tarjima mavjud).